

ԽԱՋՔԱՐԸ ԵՎ ՀԻՇԱՏԱԿԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄԸ

Ի շարս մի շարք այլ գործառույթների, խաչքարն իրագործում էր և Հիշատակի պահպանումը, ինչը մի կողմից ածանցյալն էլ Հոգիների փրկության մասին քրիստոնեական ընդհանրական գաղափարի, իսկ մյուս կողմից էլ սնվում էր մաՀը հաղթահարելու ժողովրդական պատկերացումներով: Ներկա քննության նպատակն է ոչ միայն մանրամասնել խաչքարի Հիշատակային գործառույթը, այլև ներկայացնել Հիշատակի միջնադարյան ընկալումն ընդհանրապես:

Հիշատակի գործառույթը խաչքարն իրագործում էր չորս Հիմնարար Համայրիների քարակոթողի, խաչի, գրի և պատկերի միջոցով: Նկատենք, որ խաչքարը նշելուցուցելու իր գործառույթն իրականացնում էր ոչ միայն իր վրա կրող խաչանշանով, այլև իր քարեղեն էությունը: Խաչի քրիստոսաբանական ընկալումը որևէ կերպ չէր կարևորում քարի պահը:¹ Եկեղեցական-վանական միջավայրում մշակված խաչքարային կանոնիկ արձանագրությունն էլ որպես կանոն անտեսում է խաչի քարեղեն միջավայրը: Նրանում խաչը հանդես է գալիս որպես նյութական Հիմքից վերացարկված մի սրբություն, որը կոչվում է «սուրբ նշան» կամ «սուրբ իւաչ», բայց ոչ քարակերտ, քարի վրա փորագրված, քարի Հետ կապ ունեցող սրբություն:

Սակայն քարաժայռի բնական և արհեստական բազմաթիվ այլ նյութերի համեմատ ավելի տեսանելի, առանձնացող, ամուր լինելու և այսու երկար պահպանվելու առանձնահատկություններն ու դրանց մասին եղած առասպելական-լեգենդային պատկերացումներն արդեն բավական էին, որ խաչքարն ընկալվեր որպես հավերժության միտված Հենց իր քարային-կոթողային էությունը: Երևի այս և նման Հիմնագաղափարներն էլ պայմանավորել են Հայաստանի նման լեռնային երկրում առանձին կանգնած կամ բնական միջավայրից ինչ-որ բնութագրով (չափով, տեսքով, դույնով, բնական կամ մշակութային ինչ-որ երևույթի նմանությամբ) առանձնացող ժայռի, լեռան և ի

¹ Սանրամասն տես Պետրոսյան Յ., Հովհաննես Օձնեցին և խաչքարային մշակույթի ձևավորումը - Սուրբ Հովհան Օձնեցի հայրապետը և իր ժամանակը, Ս. Էջմիածին, 2004, էջ 126-127:

վերջո՝ ուղղակի քարի պաշտամունքը:՝ Ուշագրավ է, որ Գրիգոր Լուսավորիչն իր քարոզության ընթացքում, կոչ անելով արքային և շրջապատին հրաժարվել հեթանոսական պաշտամունքներից, դրանց շարքում առաջին տեղը, որպես կանոն, հատկացնում է քարապաշտությանը, իսկ երկրորդ տեղը՝ փայտապաշտությանը. «Ե ի բաց թողէք այսուհետե գաղժուկեան պաշտամունսգ, զքարեղէն և զփայտեղէն, զարծաթեղէն և զոսկեղէն պղնձաձոյլ պատկերացդ, դի սուտ են և սնոտի»:³ «Միայն թէ յակամայ տգիտութենէ մեղացդ, ի քարապաշտ ի փայտապաշտութենէդ սրբեալ լիջիք»:⁴

Նման ընկալման դեպքում է, որ Հայաստանում քրիստոնեության տարածման արշալույսին սկզբունքային նշանակություն են ձեռք բերում ոչ այնքան մինչքրիստոնեական կոթոնների կոնկրետ քանդակն ու զարդը, որքան որ քար-ժայռին վերադրվող առասպելական ուժը, կերպավորումն ու խորհուրդը: Թվում է, հենց դա էր ավելի առաջնային մոտեցումը, ե հենց դա կարող էր Հիմք հանդիսանալ, որ քարակոթողի վրա տեղադրված նոր հավատի խորհրդանշաններն ուշադրության արժանանան կոթողի մեջ դրույթյուն տեսնող և կոթողն ընդհանրապես երկրպագության արժանի դիտող համայնքի կողմից: Պատահական չէ, որ քրիստոնեության գերագույն խորհրդանշանը՝ իսաչը, ապա և իսաչային հորինվածքները տեղ գտան ոչ միայն նորաստեղծ քրիստոնեական կառույցների վրա, այլև մի շարք աչքի ընկնող թե՛ բնական և թե՛ մշակութայինացված քարակոթողների վրա (բնական քարաժայռեր ե. առանձին կանգնած ժայռաբեկորներ, մենհիր, վիշապ կոթող, ֆսզոս, ուրարտական կոթող, արտաշեսյան սահմանաքար ե. այլն): Կոթողի պաշտամունքի հիմքերից մեկն, այսպիսով, այն բնական-քարային միջավայրն էր, սրտեղ ձևավորվել ու զարգանում էր հայ մշակույթը: Բայց մյուս գումարելին էլ այդ միջավայրում ստեղծված այն հին, առասպելական աշխարհընկալումն էր, որ լեռներին, քարափներին ու ժայռերին վերադրում էր սրբադան

² Խաչքարերի կապակցությամբ այս հանգամանքին առաջինն ուշադրություն է դարձրել Ա. Մանուկյանը, սակայն նրա փաստարկները հիմնականում կրում են ավելի խոհա-փիլիսոփայական բնույթ, տես Խաչքար Տեքստը Լ. Ագարյանի և Ա. Մանուկյանի - Հայ ճարտարապետության հուշարձանները, թիվ 2, Միլան, 1977, էջ 71-72:

³ Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 120-121:

⁴ Ագաթանգեղոս, էջ 123, տես նաև էջ 128,

ծագում ու սրբազան գործառույթ: Լեռները հանդես են գալիս որպես հերոսներ ու աստվածներ ծնող մայրեր և կամ էլ նրանց վերջնական հանգրվաններ: Ի մասնավորի, ժայռից ծնված էին համարվում Խալդին, ապա և նրա հեռու. թյամբ: Հայկական Մհերը: Ըստ ուրարտական սլետակերտումների աստվածների, նախ և առաջ Խալդին, ապրում են լեռան մեջ: Ուրարտական տաճարների հիմնական սրբությունը, ինչպես կարելի է դատել պեղումներով հայտնաբերված մի շարք տաճարներով, լեռնանման աշտարակն էր կամ աշտարակաձև խուցը, որը, ինչպես Միջոդետքում, ընկալվում էր որպես աստվածային բնակարան: Պատահական չէ, որ ուրարտական որոշ տաճարային համալիրներ կառուցվում էին ժայռերի մեջ, ե. ժայռերի մեջ էր իրականացվում թաղման հիմնական ձևերից մեկը: Ուրարտական սրճանագրություններում հաճախ տաճարային համալիրները կոչվում են այս կամ այն աստծո (առաջին հերթին Խալդիի) «դարպասներ»: Միսական առումով այս դարպասը կամ դուռը ոչ թե հավատացյալի համար մուտք էր, այլ աստծո համար ելք. այսինքն, ժայռի միջից էր պատկերացվում աստծո ելքը (ծիսականորեն՝ ծնունդը): Ուշագրավ է, որ Վանի ժայռում իրական դռանը փոխարինում է նրա քանդակապատկերը: Այն շեշտում է աստծո սկզբունքային փակվածությունը և նրա հետ հաղորդակցվելու հնարավորության բացառիկությունը: Այս երևույթը քիչ դեր է խաղացել հայերի՝ ժայռի մեջ ապրող և ժայռից դուրս եկող աստծո մասին պատկերացումների ձևավորման մեջ: Վանի ժայռում էր ներփակվել հայկական էպոսի հերոս Փոքր Մհերը՝ հենց այն տեղում, ուր ուրարտական ժամանակներում Խալդի դուռն էր, ե. որը միջնադարում կոչվում էր Մհերի դուռ: Համաձայն հնավանդ մի առասպելի, որ մեջ է բերում Մովսես Խորենացին, Մասիսի գագաթին են ծնվում հայ դյուցազունները:⁵ Այս պատկերացումների հետ է աղերսվում և Պլուտարքոսի պատմությունն այն մասին, թե Արաքս գետի ափին գտնվող Դիորփոս լեռը, որ բառացի նշանակում է Մթին (համեմատիր Մասիսի վիհի հետ),

⁵ Մանրամասն այդ մասին տես Petrosyan H. The Sacred Mountain - In: Armenian Folk Arts, Culture and Identity. Bloomington and Indianapolis. 2001. p. 33-37.

⁶ Дьяконов И. М. К вопросу о символе Халди - В кн.: Древний Восток, 4, Ереван, 1983, с. 190-193.

⁷ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, Տիփլիս, 1913, էջ 75-76:

սկզբնապես եղել է ժայռից ու Միհրի սերմից սերված մի հերոս, որ հակադրվելով Արեսին, պարավել է ու նրա կողմից վերածվել լեռան:⁸ Ըստ Խորենացու հաղորդած մի այլ առասպելի Մասիսի անձավներից մեկում է բանտարկվել Արտավազդը: Արտավազդի երկու հավատարիմ շները կրծելով ջանում են արձակել նրա շղթաները: Եվ քանի որ նա ազատվելով՝ կկործանի աշխարհը («Ջրուցեն զսմանէ պառաւունք, եթե... ջանայ ելանել ե առնել վախճան աշխարհի»), դարբինները պարբերաբար կռաններով հարվածում են սային, որից շղթաները նորից ամրանում են:⁹ Հատկանշական է, որ Մհերն էլ Արտավազդի պես սպասում է, որ կղա մի օր և ինքն այդտեղից դուրս կղա:

Այսպիսով, կարելի է հավանական համարել, որ հերոսների լեռ-ժայռից ծնվելու և, ի վերջո, ժայռեղեն կացարանը վերադառնալու, ե. դրա միջոցով փրկություն կամ անմահություն ստանալու կամ ակնկալելու հույսերի մասին ժողովրդի մեջ տարածված միատիկ այս պատմությունները նույնպես կարող էին հիմք հանդիսանալ, որ քարակոթողը դիավեր որպես իր հետ կապված անձինք և դեպքերը ցուցող և նրանց հիշատակը պահպանող լավագույն միջոց:

Խաչքարային մշակութիւնում հիշատակը պահելու գործառույթը կազմում էր իաջի փրկագործական գործառույթի մասը: Ինչպես աշխատել ենք ցույց տալ մի այլ առիթով, խաչքարային հորինվածքում խաչը նախ և առաջ ընկալվում էր որպես համընդհանուր միջնորդ հավատացյալի և աստծո միջև:¹⁰ Խաչի փրկագործական գործառույթն սկսվում է նրանով, որ այն հանդես է գալիս որպես նշեցյալների պահպան: Գրիգոր Տաթևացին գրում է, որ խաչը «զամենայն գերեզման կնքեալ պահէ»:¹¹ Քանաքեռում 1265թ Պետեանի կողմից կանգնեցրած հայտնի որմնափակ խաչքարի (նկ. 1) արձանագրությունը

⁸ Ադոնց Ն., Մի հին պաշտամունքի հետքերը Հայաստանում - Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 371:

⁹ Խորենացի, էջ 192:

¹⁰ Պետրոսյան Հ., Խաչքարերի ծագումը, գործառույթը, իմաստաբանությունը. դոկտորական ատենախոսություն, Երևան, 2004, էջ 309-311:

¹¹ Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ամառան հատոր, Կ. Պոլիս, 1741, էջ 539: Արա տակ, անշուշտ, հասկացվում էր գերեզմանի խորհրդանշական կնքումը տյառնագրման միջոցով: Գերեզմանի կնքման ծեսի մասին հայ եկեղեցում տե՛ս Շմիդտ Ա. Բ., Հայոց թաղման ծեսը մահացածների պաշտամունքի հին քրիստոնեական հավատալիքների շրջանակում, Գանձասար, Զ, 1996, էջ 89-90:

Հայանում է, որ «սահմանեցաք զտեղիս Հանկրստսրան մեզ եւ խաչս զերեզմանաց մերոց պահապան»:¹²

Սակայն պտհպանելուն ղուգահեռ խաչը նաև Հավատացյալի ինքնության նշանն է՝ եւ այն էլ ուզոված վերջին օրերին: Կանգնեցվելով գերեզմանի վրա՝ այն ոչ միայն պիտի մինչև վերջին օրերն անխաթար պահեր գերեզմանը, այլև Երկրորդ գալուստին պիտի իրենով մատնանշեր այն Հանգուցյալին, ում նվիրված էր և ուղեկցեր նրան դեպի Արևելքից ծագող իրական խաչը: Սաղմոսավանքի մի որմնափակ խաչքարի (նկ. 2) արձանագրությունում կարդում ենք. «Ես Դանիէլ քահանա կակնեցի զխաչս ի փրկութիւն» Հոգո իմո եւ ծնողաց իմոց եւ աղգականաց, որ անկել կան առ ոտս սորա՝ ակն ունելով գալըստեն սորա (ընդգծումը մերն է - Հ. Պ.): Որք երկրպագեք, յիշեսէիք զմեզ եւ զՀոգեւոր պատանեկն իմ զԳրիգոր յիշեսէիք ի Քս: Եւ էր թու[ական]: 27: (1255թ.):¹³ Հանգչել խաչի ոտի տակ և սպասել խաչի գալստյանը - սա թերեւ խաչի փրկագործության ընկալման ամենադիպուկ ձևակերպումներից մեկն է:¹⁴ Իսկ Կարմրաշենի 990թ. մի

¹² Ղաֆաղարյան Կ., Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Ե., 1975. էջ 207:

¹³ Արձանագրության առաջին հրատարակությունը տե՛ս Եղիազարյան Զ., Սաղմոսավանք, էջմիածին, 1961, 2, էջ 45: Ուշագրավ է, որ այս արձանագրությունը՝ շեղումներով հանդերձ, 20 տարի անց նույն ամսագրում նույն վերտառությամբ հոդվածում հրատարակել է և Վ. Պետրոսյանցը, որը ծանոթ չլինելով առաջին հրատարակությանը, նույնպես նշել է, թե արձանագրությունը հրատարակվում է առաջին անգամ (Պետրոսյանց Վ., Սաղմոսավանք, էջմիածին, 1981, Դ, էջ 58):

¹⁴ Սաղմոսավանքի մի այլ որմնափակ խաչքարի արձանագրություն էլ, թվագրված 1309թ., հայտնում է. «Քի յուսովն ես Թադեոս քահանայ կանկնեցի գխաչս ի փրկութիւն» հոգո իմո եւ ծնողաց իմոց, որ կան առ ոտս սորա...» (ընդգծումը մերն է - Զ. Պ.): Հռոմոսի 12-13-րդ դարերի մի արձանագրություն հայտնում է. «Ջաւրութեամբն Աստուծոյ եւ Շերանիկս գաւրացայ ի գինւորութեան եւ արդ անկեալ կամ ի վանքս առաջի սուրբ խաչին Քրիստոսի (ընդգծումը մերն է - Զ. Պ.), զի ողորմեսցի ինձ Քրիստոս Աստուած.» (Ալիշան Ղ., Շիրակ. տեղագրութիւն պատկերացոյց, Վենետիկ, 1881, էջ 24): Նույն միտքն առկա է և Տուտեորդու խաչքարի արձանագրության մեջ. «արդ, անկեալդն իմ առ ոտս քո՝ նշանդ Այ (ընդգծումը մերն է - Զ. Պ.), եւ աղաչեմ անբարբառ շրթամբք, զի ի մեծի երևման քո լիցիս բարեխաւս անարժան ծառաիս Քի» (Ղաֆաղարյան Կ., Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 180, ուր

խաչքարի արձանագրության համաձայն ահա թե ինչ է ակնկալում իր կանգնեցրած խաչից (խաչքարից) Գեորգի որդի Գրիգորիկը «... կանգնեցի նշան սուրբ խաչիս զավակաց արեւշատութեան, որ աուուրս ահեղ գալստեան որդոյն Այ առեալ զսա զանալար լոյսո ընդ առաջ՝ տեսանել զփառս Բսի»:¹⁵ Համարյա նույնն է հավաստում և Գետակիցք վանքի XIII դ. խաչքարային մի արձանագրությունը՝ համաձայն որի հավատացյալը Քրիստոսին ընդառաջ է գնում խաչը ձեռին՝ հուսալով վերջինիս միջնորդությունը. «... եւ առի զխաչս գնացի առաջ Արարչին թերեւս ողորմեացի ինձ բարեխաւսութեամբ սրբոյն նշանին...»:¹⁶ Համանման մի հաստատում էլ գտնում ենք Վարդենիսի XVI դ. մի խաչքարի արձանագրության մեջ. «ԱՅ. ողորմի քաջ Զաւհրապին. այս է նշան սբ արարչին, ճրագ. հոգոյն քաջ Զաւհրապին...»:¹⁷ Այսպիսով, խաչն ընկալվում էր նաև որպես հանգուցյալների (կամ նրանց հոգիները) դեպի փրկություն առաջնորդող զամպար կամ ճրագ մի խոսքով լույս:¹⁸ Հատկապես ուշագրավ է Գրիգորիկի այն հավաստումը, թե երկրորդ դպուստի

հետազոտողը «անկեալն իմ» հատվածը ներկայացրել է որպես «անկեալ ղնիմ»): Դավելենք, որ այստեղ էլ խաչի գալուստը կարևորվում է որպես ինքնուրույն մի երևույթ՝ բնութագրելով այն որպես «մեծ երևում»: Իսկ համաձայն Ապարանքի 1194թ. արձանագրության, խաչը հավատացյալներին առաջնորդողի գործառույթ է ունեցել և անցյալում. «քանզի սա եղեւ ցուպ եւ վարուցիչ եւ գաւազան հաստատութեան անկեղոցս մարդկութեանս եւ կործանեղոցս ի մեղս»:

¹⁵ Դիվան հայ վիմագրության (այսուհետ՝ ԴՅՎ), պր. 3. Վայոց Ձոր. եղեգնածորի և Ազիզբեկովի շրջաններ /Կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Ե., 1967, էջ 41-42:

¹⁶ Քարտաշյան Զ., Գետակիցք վանքը - Գուշարձան, Բ, Ե., 1993, էջ 106, որտեղ մեջբերման վերջին բառը ներկայացված է «նշանն» ձևով: Մենք առաջարկում ենք այն կարդալ «նշանին», քանի որ Արարչի առջև որպես միջնորդ հանդես է գալիս խաչը և ոչ ընդհակառակը:

¹⁷ ԴՅՎ, պր. 4. Գեղարքունիք. Կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Ե., 1973, էջ 365:

¹⁸ Իմաստաբանորեն սրա հետ թերևս համեմատելի է Դավիթ Անհաղթի պնդումը, որ խաչը սանդուղք է դեպի երկինք և առաջնորդող դեպի երկնային քաղաքը (Դավթի անյաղթ փիլիսոփայի Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1932 էջ 19): Դմմտ. նաև Տաթևացու բնորոշումը. «Եւ որպէս սանտուխն է առաջին, միջին և վերջին աստիճան. նոյնպէս և խաչն ունի պատուանդան, և թև ի մէջն և գլուխ ի վերայ: Եւ որպէս սանտիսովն՝ նոյնպէս և խաչին վերացեալ բարձրանամք յերկինս. որպէս ինքն տէրն ասէր. «Ես յորժամ բարձրացայց յերկր, գամենեսեան ձգեցից առ իս» (Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ամառան հատոր, էջ 546):

ահեղ օրերին իր որդիները խաչը տղիտի (իրենց ձեռքը) վերցնեն ինչպես զամպտր: Խաչի, որպես (երկնային) դրախտն առաջնորդողի իմաստարանությունը հիմնավորված ենք տեսնում Քրիստոսի հետ խաչված երկու ավազակների մասին միջնադարում տարածված ավանդազրույցում, որն իր արտահայտությունն է գտել և խաչի ներքոդնեցում:¹⁹ Այսպես, Թեոդորոս Քոթենավորը խաչի մասին ի մասնավորի գրում է «Քե խայտառակեցաւ օձ աւաղակն և բացաւ դրախտ՝ մարդ առաջակին: Քե բացաւ սրովբէափակ աղիւնայ դուռն դրախտին: ...Քե թռուցեալ ընթանան համարձակապէս ադեալ հոգիքն զՔրիստոս: Քե բացաւ դուռն յարութեան ննջեցելոց սրբոց»:²⁰ Համարյա նույնը կրկնում է և Սահակ Չորափորեցին խաչին նվիրված իր շարականում, գրելով. «Անապական սուրբ ղիւսչն օբնեցուք, որ եղել առաջնորդ աւաղակին, և հօրինեաց մեղ ճանապարհ, որ ձեւացոյց մեղ սովաւ մտանել ընդ դուռն անեղաշէն գրախտին տեառն: Բանալի արքայութեան տուաւ հողածին մարդոյն...»:²¹ Կամ էլ Զաքարիա Չազեցին «դու (այսինքն խաչը Հ. Պ.) ղԱստուած Բանն բառնալով բացեր զսրովբեափակ գուռն դրախտին, ղհրեղէնն ամփոփելով ճանապարհ արարեր ի ձեռն աւաղակին ազգի մարգկան առ բաղձալի փայտն կենաց»:²² Խիստ կարևոր է, որ թե՛ Սահակը և թե՛ Զաքարիան ավազակի խաչի միջոցով դրախտ մտնելը համարում են նախադեպ և շեշտում, որ դրանով իսկ դրախտի ճանապարհը սկզբունքորեն բաց դարձավ ողջ մարդկության համար: Եթե դրախտի տակ մենք հասկանանք երկնային դրախտը ժամանակների վերջում, ապա հավատացյալի ձեռքում բռնած խաչը մի յուրատեսակ տարբերանշան ու շուսային ուղեցույց է խաչի երկրորդ գալստյանը: Սրա ամենավառ պատկերադրական արտահայտությունը տալիս է Քանաքեռի արդեն հիշատակված խաչքարը, որի քիվի հորինվածքն ամենայն

¹⁹ Ձրույցի հիմքում, ըստ էության, ընկած է Ղուկասի ավետարանի այն պատմությունը, ըստ որի աստվածավախ ավազակը դիմելով Հիսուսին խնդրում է հիշել իրեն Երկրորդ գալստյանը, ի պատասխան որի Հիսուսն ասում է, թե հենց այդ օրը նա իր հետ դրախտում կլինի (Ղուկ., ԻԳ, 42-43):

²⁰ Երանելույն Թեոդորոսի ճգնաւոր միայնակեցի և վարդապետի Ներքողեան ի սուրբ խաչն աստուածընկալ և ի տնօրինութիւն տեառն մերոյ և փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի - Յովհաննու Իմաստասիրի Աւճնեցոյ Մատենագրութիւնը, Վենետիկ, 1833, էջ 195:

²¹ Շարական հոգեւոր երգոց, Կ. Պոլիս, 1730, էջ 562-563:

²² Զաքարիա կաթողիկոս Չազեցի, Ճառք, Վենետիկ, 1995, էջ 504:

Հավանականությունը ներկայացնում է երկնային այգին ժամանակների վերջում (նկ. 3), ուր Պեախանն ու նրա որդիներից մեկը Հայտնվել են Հենց խաչերը ձեռքերին (և շնորհիվ նրանց): Ինչպես աեսանք, Գրիգորիկի արձանագրության դեպքում, Որդու դասայան ահեղ օրը սուրբ նշանը դառնալու է մի դամպար և առաջնորդելու է իր զավակներին դեպի փառքն աստվածային այսինքն, ապահովելու է նրանց Հոգիների փրկությունը: Ուշագրավ է, որ այս խաչքարի Հորինվածքում խաչահատումը շեղված է երեք համակենտրոն շրջաններից, ընդգծելով խաչի լուսային-դամպարային կերպարը: Ամենայն հավանականությամբ, լուսային դպրուստի նման պատկերացումները նպաստել են նաև, որ խաչասանի վարդյակն էլ ավելի հարստացվի արևային-սատղային պատկերագրության տարրերով (նկ. 4): Այս առնչությամբ ուշադրություն դարձնենք Խամշիվանքի 1631 թ. Հայտնի թևավոր խաչքարի արևելահայաց երեսի Հորինվածքին, որտեղ խաչահատումն առնված է գիգզագաբրիզ զարդով հարդարված լայն օղ-շրջանի մեջ (նկ. 5):²³ Կարող ենք ենթադրել, որ մեր Հորինվածքն էլ այս միտումն արտահայտում է ոչ միայն տեղադրությամբ, այլև խաչի լուսային-արևային խորհրդաբանության ընդգծումով, որն, ինչպես տեսանք, իր կատարյալ դրսևորումն է ունենալու Հենց Երկրորդ զալստյանը: Խաչը պատկերված է րարձր աստիճանաձև պատվանդանի վրա, ինչը հիմք է տալիս ենթադրել, որ այս Հորինվածքի համար որպես նախատիպ է ծառայել առանձին կանգնած, խաչահատումն օղի մեջ առնված թևավոր խաչը: Խաչի և շրջանի համադրումը, վաղ-միջնադարյան զանազան խաչերի և խաչային Հորինվածքների բնորոշ կողմերից մեկն էր: Նրանց լուսային-արևային պատկերագրությունը պայմանավորել էր, որ այդ խաչերի թևերը ստանան շառավղաձև լայնացում: Նաև Հորինվածքի վերստին երևան գալը XVII դ., անշուշտ, վկայում է ավանդույթի հարատևության մասին:²⁴

²³ Ուշագրավ է, որ հայկական մի շարք եկեղեցիներում՝ նկատի ունենալով խաչի զալստյան արևելյան ուղղությունը՝ արևելյան ճակատը հարդարվում էր խաչային-դրախտային պատկերագրությամբ (նկ. 6), տե՛ս Պետրոսյան Զ., «Հայաստան - դրախտ կորուսյալ». հայ ինքնության մի կերպարի ձևավորման ակունքները - Ինքնության հարցեր, Ե., 2002, էջ 162-163:

²⁴ Հայտնի է, որ խաչի և օղ-շրջանի համադրությունը իռլանդական ծավալային խաչերի ամենաբնորոշ հատկություններից մեկն է: Դրանց հետազոտող Պիտեր Դարբիսոնը խաչի և շրջանի համադրումը համարում է տիեզերքի խորհրդանշ.

Խաչի, որպես յուրային-ոտար տարբերակողի և սրբազան ուղեկցորդի նման ընկալումների բացահայտումը Հնարավոր է դարձնում խաչքարային Հորինվածքում Հաճախ պատկերվող խաչակիր ձեռքերն էլ ընդունել որպես Հենց ննջեցյալների խորհրդանշան, որոնք նմանով սլիտի դիմավորեն իսկակուսնը:²⁵ Այն լավագույնս նորից արտահայտված ենք դանում Քանաբեռի խաչքարի Հորինվածքում, երբ մի դեպքում ներկայացվում է խաչի դիմավորումը ի դեմս խաչակիր ձեռքերի և մյուս դեպքում հավատացյալների հայտնվելը երկնային այդում՝ այդ նույն խաչ(եր)ի զորությամբ: Ինչպես նշել ենք, որոշ խաչքարերում աղոթյալները (Հիմնականում՝ Հանգուցյալները) պատկերվում են աջ ձեռքում խաչ բռնած դիրքով, ինչը համարյա պարտադիր տարրի է վերածված Ջուղայի խաչքարերում: Եթե նկատի ունենանք նաև խաչի վերը մեջբերած լուսային-կրակային բնութագրումները, սպա կարող ենք փաստել, որ Ջուղայի Հանգուցյալների ձեռքերում մոմե խաչերը նույնպես միտված էին ցուցել ժամանակների վերջի իրական-լուսային խաչը: Այսպիսով, խաչի համընդհանուր միջնորդությունն արտահայտվում էր նրանով, որ այն հսկում է գերեզմանները, պահպանում ննջեցյալներին մինչև Երկրորդ գալուստը, բացում է գերեզմանները, Հանգուցյալներին առաջնորդում է դեպի Արդար դաս (կամ էլ դրախտ կամ վերին Երուսաղեմ)²⁶ սրբազան գործառույթների մի շարք, որի վերջնական նպատակը մարդու անուն ու դարձը (այսինքն՝ Հիշատակը) ժամանակների վերջ հասցնելն է:

XII դ. սկսած մի շարք խաչքարերի քիվեր պսակվում են Վերջին ժամանակները կամ Արդար դատաստանը պատկերող Հորինվածքներով,

ուրեմն այս համադրությունը շեշտում է խաչելության տիեզերական նշանակությունը (Harbison P. Irish High Crosses With The Figure Sculptures Explained. Drogheda, 1994, p. 12): Նկատենք, որ իռլանդական խաչերի արևելյան երեսին պատկերվում է Վերջին դատաստանը՝ այսինքն նորից շեշտվում է արևելյան երեսի փրկագործական հեռանկարը:

²⁵ Ինչպես նշել ենք, որոշ խաչքարերում աղոթյալները (հիմնականում հանգուցյալները) պատկերվում են սովորաբար աջ ձեռքում խաչ բռնած դիրքով, ինչը համարյա պարտադիր տարրի է վերածված Ջուղայի խաչքարերում: Եթե նկատի ունենանք մաև խաչի՝ վերը մեջբերած լուսային-կրակային բնութագրումները, ապա կարող ենք փաստել, որ Ջուղայի հանգուցյալների ձեռքերում մոմե խաչերը նույնպես միտված էին ցուցել ժամանակների վերջի իրական-լուսային խաչը:

որոնք Հաճախ լրացվում են խնդրարկու սրբերի և մահկանացուների Հոտնկայս կերպարներով: Եվ եթե սրբերը և խաչը Հանդես են դալիս որպես միջնորդներ, ապա մահկանացուները, թողություն Հայցելով Հանդերձ, սպասում են իրենց՝ վճռին: Համաձայն պաշտոնական քրիստոնեության՝ Արդար դատաստանի ժամանակ չորեքկերպյան գաՀին րաղմած Աստծո առջև պիտի բացվեն դռքերը և ներկայացվեն մարդկային գործերը, իսկ Աստված էլ պիտի բացի իր գիրքը՝ «կյանքի մատյանը» և մարդիկ պիտի դատվեն ըստ այդ գրվածքների (Հմմտ. Դանիէլ, է, 9, 10: Յայտն., Ի, 11-15): Մեր քանդակներում «կյանքի գիրքը» (կամ մատյանը) խորհրդանշված է Ամենակալի ձախ ձեռքում բռնած միակ գրքով: Բայց նկատենք, որ ավետարանիչների կենդանակերպ խորհրդանշաններն էլ ունեն բռնած մեկական գիրք, որոնք Համապատասխան ավետարաններն են, ուրեմն՝ Արդար դատաստանի ողջ կառուցյն իր Հիմքում ունի ավետարանական ուսմունքը:

Որ Հիշատակն ունեւր ակնՀայտ կատարածարանական ուղղվածությունն ցույց են տալիս և խաչքարային արձանագրությունների

«յիշատակ առ ՔԱ», «յիշեցէք յաղաթս» տիպի բառակապակցությունները, այսինքն Հիշատակն ուղղված է վերջին օրերին կամ ԱՀեղ դատաստանին: Նույնը կարելի է ասել և բարեխոսության մասին: Խաչը պիտի բարեխոս լինի ոչ թե մարդկանց առջև, այլ

Քրիստոսի՝ («բարեխաւս է առ ՔԱ»), և նույնիսկ օգնությունը, որպես կանոն, ակնկալվում է ոչ թե ընթացիկ կյանքում, այլ ժամանակների վերջում («լէր օգնական յահեղ աւուրն անգրառական»):²⁶ Այսինքն, եթե մի փոքր վերանանք բառային կաղապարներից, ապա կարելի է տեսնել ուղղագիծ միանպատակությունը՝ Հիշել, որպեսդի անունը Հասցվի վերջին օրերին, բարեխոսել (աղոթքներում, երկրպագելիս, պատարագներում և այլն)՝ Հայցելով ողորմություն վերջին օրերին:²⁷

²⁶ Համեմատիր, օրինակ՝ Բաղարայի (Արցախ) մի խաչքարի արձանագրության տեքստի հետ. «Աբ ցշան տէրունական, դու Անդրիասիս լեր աւգնական յահեղ աւուրն անգրառական: Թ. :ՈՂԵ: (1246թ.)», բանաստեղծական մի կաղապար, որ լայնորեն տարածված էր:

²⁷ Ահա նման մի ուղղակի ցուցում էլ, որ հանդիպում ենք Հայպատի մի խաչքարի արձանագրությունում. «ՔԱ ողորմի Վաչէի յիւրում գալստեան :ՈԾ: (1201թ.)» (Ղաֆաղարյան Կ., Հաղբատ. Ճարտարապետական կառուցվածքները և վիմական

«կանգնեցի ղնշան սը Երրորդութեանն վասն իմ Հոգոյս փրկութեան, թերեւս ողորմութիւն գտից ի յապագային ի տիեզերակալ Հրապարակին, ուր բանքն ըսպառին եւ գործքն թագաւորեն...», - կարդում ենք 1041թ. Յաղաց Քարում խաչքարերի կանգնեցման առթիւ Հայր Վարդիկի թողած արձանագրութեան մեջ²⁷:

Թե ինչպես պիտի Հայտնվեն մարդկանց գործերը Աստծո առջև, Հետաքրքիր տվյալներ կարելի է քաղել ժողովրդական ընթերցանությունից: Ըստ Հայ ավանդական մի շարք պատկերացումների

արձանագրությունները, Ե., 1963. էջ 214), այսինքն՝ խաչքարը կանգնեցվել է հայցելու Քրիստոսի ողորմությունը նրա երկրորդ գալստյանը: Նկատենք նաև, որ հիշատակը պահելը խաչքարի մեմորիալ չէր, այս գործառնությունը հայ միջնադարում հավասարապես վերագրվում էր թե՛ խաչին, թե՛ արձանագրությանը, թե՛ գրքին, թե՛ աղոթքին. ահա այդ մասին մի խոսում վկայություն, վավերացված Զովհաննանավանքի արձանագրություններից մեկում. «Թվ :ՊՅԶ: (1427թ.): Շնորհոք սը երրորդութեն, ես պիտակ վ[ար]դ[ապե]տս Սիմեոն ընծանցի իմ նորընծա Այսմաուրքս սը Կարապետիս վ[ա]ս[ն] փրկութեն հոգոյ իմոյ եւ քավութեն յանցանաց իմոց: Որ քանի իմ գիրքս կա՝ հանապազ գայս կարդան ի յատենիս, և որք կարդան զգիրքս եւ զարձանս եւ երկրպագեն սը նշանիս, զմեզ յիշեն ի Քս, յոյսն իմ՝ ի սը յաղաթս իւրեանց» (Ղաֆադարյան Կ., Զովհաննանավանքը և նրա արձանագրությունները, Ե., 1948, էջ 79-80, նկ. 31): Արձանագրությունից անմիջապես վերև խաչային հորինվածք է քանդակված, և հենց դա նկատի ունի Սիմեոնը, երբ խոսում է սուրբ խաչին երկրպագելու մասին: Ղառնալով «յոյսն իմ՝ ի սը յաղաթս իւրեանց» արտահայտությանը, նկատենք, որ դրա նման քերականությամբ կարևորումը ելնում էր այն ընդհանրական ընկալումից, որ մահացածներն այլևս չեն կարող դիմել աստծուն և նրանց փոխարեն դա պիտի անեն ողջերը: Աս հատկապես կարևորվում էր վաղաժամ մահացածների դեպքում, քանի որ նրանք ավելի քիչ երկրային ժամանակ ունեին աստծուն դիմելու համար: Նույն Զովհաննանավանքի XII դ. վերջի խաչքարային մի արձանագրության մեջ Ձաքարե և Իվանե Ձաքարյանների քույր Նանան այսպես է կարևորում վաղաժամ մահացած իր հոգեւորդուն հիշելը. «Արդ, ով մանկունք Նոր Աիօնի՝ սիրով ցաւակցութեամբ յիշեսցիք զտարածած փոխեցեալն՝ զամենաշնորհն զՄարգարէ, զի պայծառ և զուարթ երեսօք տեսցէ զՔրիստոս» (Ձաքարեա Սարկաւագի Պատմագրութիւն, Կ. Գ, Վաղարշապատ, 1870. էջ 23), այսինքն՝ ինչքան շատ են տվյալ անձի առ Աստված դիմումներն ու հիշատակումները, այնքան նա վերջին օրերին զվարթերես կկանգնի Քրիստոսի առջև:

²⁸ ԴՅՎ, պր. 3, էջ 151:

մարդկային գործունեությանն այս կյանքում ուշի-ուշով հետևում են աստվածային զգոնությունը մարմնավորող հրեշտակները, որոնք լրացնում են Արդար գատառտանին ներկայացվելիք մատյանները: Յուրաքանչյուր մարդու հետևում են երկու հրեշտակներ, որոնցից բարին կյանքի մատյանում գրանցում է մարդու բարի գործերը, իսկ չարը՝ մահվան մատյանում գրանցում է չար գործերը:²⁹ Բայց կյանքի մատյանը կտրող է լրացնել նաև ինքը հավատացյալը, նրա մերձավորներն ու հարազատները՝ արձանագրելով բարի գործերը, անվան դիրքը և պատկերը: Ըստ էության միջնադարում լայն տարածում գտած հարթ ուղղանկյուն տապանաքարերը, իրենցից ներկայացնում էին կյանքի մատյանի նմանակումներ (նկ. 7), որտեղ գրված էր Հանգուցյալի անունը, երբեմն էլ՝ ուրվագծով «նկարված» էր նրա պատկերը, զբաղմունքը մատնանշող իրերը և այլն: Նման դեր էր հատկացվում ձեռագիր հիշատակարաններին, տաճարներին, կրոնական կենտրոններին նվիրվող կարասիին ու զարդերին, մի խոսքով՝ ցանկացած «սրբազան» կառույցի, մակերեսի, իրի, որի վրա կարելի էր թողնել անվան դիրքը և (կամ) պատկերը: Միջնադարյան և նույնիսկ ոչ վաղ անցյալի հայ ավանդական աշխարհընկալման համակարգում անունն անջատված չէր անհատից: Անունը ոչ միայն առանձնացնում էր կրողին ուրիշներից, այլև նրան տալիս էր որոշակի բնութագիր և կերպավորում: Նախարարական տոհմերում անվան կրկնումը ի դորա էր ապահովել իշխանության օրինական փոխանցումը (Մովսես Խորենացին նման անվանակոչությունն անվանում է «ըստ յուսոյ կոչեցեալ»՝ Թորանը պապի անունը դնելով, հույս էին տածում, որ նա կկրկնի պապի ճակատագիրը):³⁰ Ծանր ժամանակներում Դեղ, Խոցադեղ, Միրադեղ, Հազարդեղ, Մխիթար, Շաքար, Լույս և նման անունները պիտի համանման կերպավորում և գործունեություն սալահովքին դրանց կրողների համար: Կարծում էին, որ անվամբ կարելի էր կանխել

²⁹ Աբեղյան Մ., Դայ ժողովրդական հավատքը - Աբեղյան Մ., Երկեր, Ե. 1975, հ. Ե, էջ 21-22: «Կյանքի մատյանը» միջնադարյան պոեզիայի ամենատարածված մետաֆորաներից մեկն էր, բավարարվեց Գրիգոր Նարեկացու «Մատյանից» մի փոքր մեջբերումով.

«Եւ անուանս գիր՝ ի կենաց մատենէն եղծեալ.

Եւ կշտամբանք ընդ երանութեան՝ անդ արձանացեալ» (Գրիգոր Նարեկացի, Մատենանոց տպարան, Ե., 1985, էջ 333):

³⁰ Խորենացի, էջ 69, 187:

անգամ մահը (Համեմատիր օրինակ՝ ոչ վաղ անցյալում մահամեղական անուներին օգտադործումը Հայ ընտանիքներում, ուր նորածինները սովորաբար մեռնում էին): Այնպես որ, տապանաքարի կամ խաչքարի վրա անունը Համարյա թե Հավասարազոր էր այն կրողին: Եթե այս կամ այն պաճառով Հարկ էր լինում արձանագրությունը խիստ համառոտել, ապա անպայման թողնվում էր անվան գիրը: Ուստի ե. Հասկանալի է դառնում նախ և առաջ Հենց անունը փորագրելու ձգտումը: Հասկանալի է դառնում և այն տառնապը, որ ապրում էին կրթյալները անունը ջնջելու սուպանայիքը պատկերացնելիս անգամ. «Աղաչեմ մի գործել զչարդ այդ մեծ: Ապա եթե արժան է դրելոյ, գրեսցէ զիւրն անուն յայլում տեղւոջ, ե գառաջնոյն մի՛ ջնջեսցէ անուն և կամ գիր: Եւ որ յայս յանդգնի և ջնջէ, ինքն ջնջի ի կենաց գրոյն՝ թէ ոք և իցէ»:³¹ «Ձեռս երթա, դառնա ի հոգ, գիրս մնա յիշատակող», - այսպես է բնորոշել գրի զորությունը միջնադարյան գրիչը:³² Հիշատակը վերացարկված, սենտիմենտալ երանգներով Հասկացություն չէ, ինչպես այն Հաճախ ընկալվում է մեր օրերում: Հիշատակն ունի կոնկրետ «սրբազնացված» գործառույթ, դրա տակ Հասկացվում է անցածի Համարյա յիակատար վերականգնումը: Անցածի յիակատար վերականգնում՝ Հատուկ ծեսերի և արարողությունների ժամանակ, բայց Հատկապես վերջին օրերին: Այս ամենն այն աշխարհընկալումն ու Հենքն էր, որի պայմաններում կանգնեցվում էին խաչքարերը:

Փաստորեն խաչքարն իր տափակ-ուղղանկյուն (այսինքն գիրք կամ գրքի էջ Հիշեցնող) տեսքով, իր արձանագրությամբ (որը նման է գրքի Հիշատակարանի), մահկանացուների պատկերաքանդակներով և, կոթողայնությամբ,³³ նաեւ մի «կյանքի մատյան» էր՝ ուղղված վերջին օրերին: Խաչքարային որոշ արձանագրություններ ուղղակի նմանվում են կենսընթացի մասին յուրօրինակ Հաշվետվության, ահա դրանցից

³¹ Ափրմելեան Ա., Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Երուսաղեմի սրբոյ Յակոբեանց վանքի, Վենետիկ, 1948, էջ 334:

³² Աբրահամյան Ա., Հայոց գիր և գրչություն, Ե., 1973, էջ 311:

³³ Ժայռակոթողի հավանական երկարակեցությունը արդեն իսկ բավարար հիմք էր նրա վրա անվան գիրը թողնելու համար: Ուշագրավ է, որ Անիի մի շարք պարիսպների և բուրգերի կառուցմանն աջակցելու պայմանով մարդիկ իրավունք էին ստանում նրանց վրա փորագրել իրենց անունները՝ երբեմն խաչերի կամ խաչքարերի ուղեկցությամբ, երբեմն էլ, ինչը որ խիստ կարևոր է տվյալ դեպքում, և առանց դրանց (նման արձանագրությունների մի շարք օրինակներ տես ՂԳՎ, պր. 1. Անի քաղաք, Կազմեց Հ. Օրբելի, Ե., 1966 էջ 2-7):

մեկը, փորագրված Կուրթանի (Լուռի) մոտի մի խաչքարի վրա: «Ի թվականութեան» Հայոց ի: ՈՂԸ: (1229թ.). ես Ումեկս շինեցի զմտտուն եւ կանգնեցի զխաչս եւ Հաստատեցի զրեմս եւ բերի զԼուրս ի յիմ Հալալ վտտականց վ[ա]ս[ն] յիշատակ Հաւր իմ Մխիթարայ, որ Պապ կոչի, Խաւութի կնոջ իմ, որ կոչի Տիրամայր: Որք կարդայք եւ երկրպագեք յիշեցէք ի ՍԲ յաղաթս ձէր»:³⁴ Ուշադրութեամբ է արժանի կրկնանունների կամ մականունների հիշատակումը: Նույնը տեսնում ենք և Կոչիկ անապատի մի խաչքարի վրա. «Թի[ւն] .ՋԻԲ: (1273թ.). ես Վարդան կանգնեցի զխաչս ի փրկութի[ւն] Հոգո իմո. մականուն իմ Շեկ: Որք երկրպագէք յիշեցէք»:³⁵ Անվան ճշտութեան Հանդեպ նման սրտացավ վերաբերմունքը, մեկ ուրիշի անվան Հետ շփոթելու վախը արտահայտությունն է շատ ավելի խորքային վախի. չլինի Հանկարծ Արդար դատաստանի օրերին շփոթվեն անձն ու գործը:

Սուրբ նշանը «րաց» էր իրեն դիմող ցանկացած Հավատացյալի Համար: Խաչքար կանգնեցնողն ինքն էր ձգտում «անհատական կոթողի» նման Հասարակայնացմանը (ինչպես որ գրիչն էր խնդրում միշտ բաց պահել գիրքը). նորից հիշենք խաչքարային արձանագրության վերջնահատվածը, որը խնդրում է. «որք երկիրպագանէք» կամ «որք ընթեռնոյք» հիշեք և նրանց, ովքեր հիշատակված են խաչքարային արձանագրությունում: Այսինքն, արձանագրությունը ոչ միայն երկրպագության է հրավիրում ցանկացած Հավատացյալի, այն նաև խնդրում-պատվիրում է, որ Քրիստոսին ուղղված աղոթքներում հիշեն և նրանց, ում Համար կանգնեցվել են խաչքարերը:³⁶ Կարդալ խաչքարային արձանագրությունը նշանակում էր արտաբերել և նրա

³⁴ Շահինյան Ա., Հայաստանի կոթողային հուշարձանները. IX-XIII դարերի խաչքարերը, Ե., 1984, էջ 53-54:

³⁵ ԴՅՎ, պր. 5. Արցախ, կազմեց Ա. Քարխուդարյան, Ե., 1982, էջ 30: Նույն գերեզմանոցում կա 1299թ. մի այլ խաչքար, որտեղ հիշատակվում է Վարդան անունով մի այլ անձնավորություն (ԱՄՊ, էջ 26):

³⁶ Ընդհանրապես հանգուցյալներին հիշելը համարվում էր ողջերի հիմնական «պարտավորություններից» մեկը: Ահա թե ինչպես է արտահայտվում այդ մասին Արշարունեաց Անանիա եպիսկոպոսը 1013թ. իր մի արձանագրության մեջ. «արդ ղուք տուրք հարք եւ եղբարք որք յաջորդէք զկնի մեր. յիշատակի արժանիս արարեք զմեզ սուրբ պատարագան և աղաթից հանդիսիւ, եւ որք յիշեք յիշեալ լիցիք ի մեծ ատենին առաջի Քրիստոսի եւ որք զկնի ձեր գան զձեզ հիշիցեն, զոր եւ իմ անխափան եմ պահեալ զառաջնոցն յիշատակն», Ալիշան Դ., Շիրակ, էջ 33:

անունը, ում նվիրված է խաչքարը: Բայց դա այգայես էր ոչ միայն խաչքարի դեպքում: Կիրակոս Գանձակեցին իր «Հայոց պատմութեան» ներածականում այսպես է բնորոշում իր շարադրանքի նպատակը. «դի լիցի մեզ արձան դերեղմանի, որ ոչ ըստ նմանութեան Արիստոտմեան քարին, այլ կենդանի, դի յիշեսցի ի սմա անուն Կիրակոսի»:³⁷ Բանը նրանումն է, որ Գանձակեցին իր գրքի ներածականը սկսել է «Կիրակոս» աբրուստիքոսով՝ այսինքն ցանկացած ընթերցող կարդալով այդ գիրքը, նույնիսկ իր կամքից անկախ տալու է Կիրակոսի անունը: Կենդանի՝ տվյալ դեպքում նշանակում է ընթերցվող: Եվ մենք կարող ենք հավաստել, որ խաչքարի քարեղեն միջավայրը հիշատակը պահպանելու ավելի մեծ հեռանկար էր ձեռք բերում, երբ հավելվում էր արձանագրությունը, ուր առաջնային տեղ է գրավում հենց անունը:

Դեռ ավելին, քարի վրա փորագրությունը շատ ավելի «անընթեքի» էր թվում, քան գրքինը, այն աստիճան անանցանելի և ազդեցիկ, ինչպես որ ոսկե գիրը: Ահա թե ինչպես է բնորոշում խաչքարի վրա թողնված գիրը խաչքարային մի արձանագրություն. «Կսմովն Այ. ես անարժան Արրահամ կախնկեցի սբ նշանս

րարէխաւսութի հոգոյ իմ. գրէաք ոսկով, արծաթով վերայ արկաթոյ. առ կարդացեք՝ գնացեալս աղաւթս յիշեցէք»:³⁸

Այսպիսով, հիշատակի պահպանումը խաչքարն իրագործում էր նաև իր արձանագրական տեքստի կամ գրի օգնությամբ:

Հիշատակը պահելու գործում անվան գրին հավասար գորություն ունենր և մահկանացուներին ներկայացնող պատկերը, որը XII-XIII դդ. հաճախ հանդիպում է Արցախի խաչքարերի վրա³⁹ (իսկ XV-XVII դդ.

³⁷ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, Ե., 1961, էջ 10: Դավթի որդի Արիստոտոմը որպէս հիշատակ իրեն կոթողներ էր կանգնեցնում ասելով, թե ինքը որդի չունի, որ պահի իր հիշատակը (Թագ., ԺԸ, 18): Քարակոթողի հիշատակը պահելու գործառնություն, այսպիսով, ակնհայտ է և այս դեպքում: Նկատենք, որ հայ միջնադարում զավակ չունենալու դեպքում խաչքար կանգնեցնելու սովորությունը բավականին տարածված էր: Ականաբերդի մի խաչքարի արձանագրությունը հայտնում է. «Թիւն] :ՉԻԲ: (1273թ.). ես Թագոհ, անդուստր, անորդի, կանգնեցի խաչս վասն փրկութեան հոգոյ իմոյ»:

³⁸ ԴՅԿ, պր. 4, էջ 383:

³⁹ XII-XIII դդ. մահկանացուների պատկերաքանդակներ են հանդիպում Հայաստանի և այլ տարածքներում Նորավանք, Կողբ, Կողես, Քանաքեռ, Իմիրզեկ, Ուրծ, Մամասի վանք և այլն:

նաև Զուգայում, մասամբ էլ՝ Գեղարքունիքում և Վայոց ձորում) և ժողովրդական պատկերացումների մի յուրօրինակ ու հարուստ բնագավառ է: Այստեղ հաճախ պատկերվում են ոչ թե սոսկ կերպարներ, այլ նաև թեմաներ կամ տեսարաններ, որոնք սովորաբար ընդհանուր եզր չունեն պաշտոնական քրիստոնեության հետ, չնայած տեղադրված են խաչի հարևանությամբ և ուղեկցվում են վերջին օրվանն ուղղված կանոնիկ արձանագրություններով:⁴⁰ Քանդակները ներկայացնում են ոազմիկների, իշխանների և արհեստավորների, կանանց և երեխաների: Կարելի է առանձնացնել կռվի և խնջույքի, սգի, «ընտանեկան ղիմանկարի» թեմաները: Բոլոր դեպքերում ինչպես ցույց ենք տվել,⁴¹ հանգուցյալը հանդես է գալիս իդեալական կերպավորումով և իդեալական միջավայրում, և հավակնում է վերջին օրերին էլ արժանանալ նման բախտի: Առանձին խումբ են կազմում աղոթողների քանդակները, սովորաբար հոտնկայս, բայց հաճախ էլ ծնրադրած ձեռքերը դեպի խաչը կամ առկա սրբազան կերպար պարզած: Նման տեսքով, որպես կանոն, հանդես են գալիս հանգուցյալները, երբեմն էլ նաև խաչքարի պատվիրատուները:⁴² Ընդդրում, այստեղ իրար հետ համադրվում են մահը հաղթահարելու ժողովրդական և քրիստոնեական ընկալումները, մի դեպքում հանգուցյալը հանդես է գալիս խնջույքի նստած կամ կռվի պատրաստ հերոս, իսկ մի այլ դեպքում ծնրադիր խնդրարկու: Այսինքն, մահը խնջույքի կամ կռվի օգնությամբ հաղթահարելու ժողովրդական ընկալումը համադրվում էր խնդրարկությամբ հոգու փրկվելուն ստանալու քրիստոնեական գաղափարի հետ: Հավատն Արդար դատաստանի հանդեպ չէր բացառում և հավատը խնջույքի կամ կռվի միջոցով մահը հաղթահարելու նկատմամբ: Հանգամանք, որն էլ պայմանավորել է զուտ ժողովրդական թեմաների պատկերումը խաչքարերի վրա:

⁴⁰ Արձանագրությունները թեև որոշ դեպքերում օգնում են պարզել, թե ովքեր են պատկերված, սակայն բուն հորինվածքների իմաստի մասին որևէ տեղեկություն չեն պարունակում:

⁴¹ Պետրոսյան Ռ., Բռնակոթի հայտնի տապանքարի հորինվածքի մեկնության շուրջ, Հանդես ամսօրեայ, 2000, էջ 429-456: Նույնի՝ Անանիա Շիրակացու «Խրախճանականքը» և միջնադարյան խնջույքը, Հայաստանը և Քրիստոնյա Արևելքը, Ե., 2000, էջ 356-361: Петросян Г. К интерпретации группы сюжетных рельефов на хачкарах Арцаха, ИФЖ, 1997, N 2, с. 164-171.

⁴² Մնացականյան Ս. Խ., Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը 9-14-րդ դարերում, Ե., 1976, էջ 164:

Սակայն ներկա քննության համար ավելի կարևոր է այն հանգամանքը, որ այդ կերպարները նույնպես ուղղված են ապագային և նպատակ ունեն ժամանակների վերջում համանման կերպավորում ապահովել իրենց տերերի համար: Այսինքն, նորից ակնհայտ է հիշատակը պահպանելու գործառույթը, բայց արդեն պատկերների և պատկերադրական թեմաների օգնությամբ:

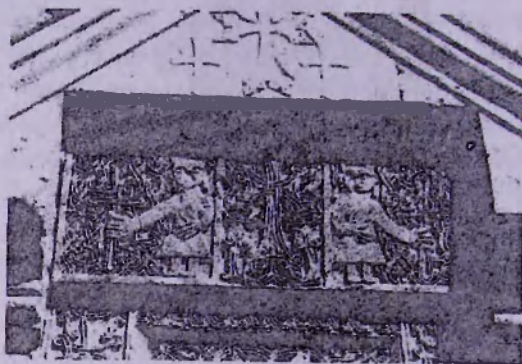
Այսպիսով, խաչքարը Հանդես է դալիս որպես ապագային ուղղված մի գործուն համալիր, որը համադրում է քարակոթողի մշտականության-հսկերթության պատրանք հաղորդելու ավանդույթը, խաչի միջնորդ ու փրկագործական գործությունը ժամանակների վերջում, դրի ու պատկերի հիշատակարանային-ներկայացնելու կարողությունները՝ բազմակողմանիորեն արտացոլելով հիշատակի միջնադարյան ընկալումը և դրանով իսկ հայտնի չափով նպաստելով այդ ընկալման բացահայտմանը:

Նկ. 1 Պետեանի խաչքարը, 1265թ., Քանաքեռ:

Նկ. 2 Դանիելի որմնափակ խաչքարը, 1255թ., Սաղմոսավանք:

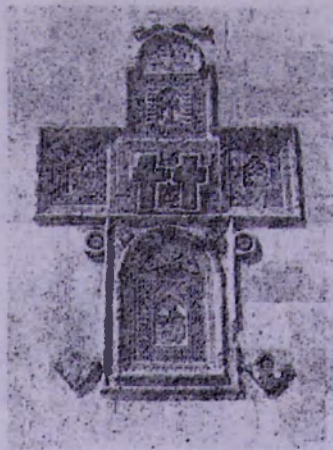
Նկ.3 Հավատացյալներն աստվածային այգոււմ, Պետեանի խաչքարի քիվը, 1265թ., Քանաքեռ:

Նկ. 4 Վեցաթև աստղով հարդարված վարդյակ, խաչքար,
XII-XIII դդ., Առինջ:

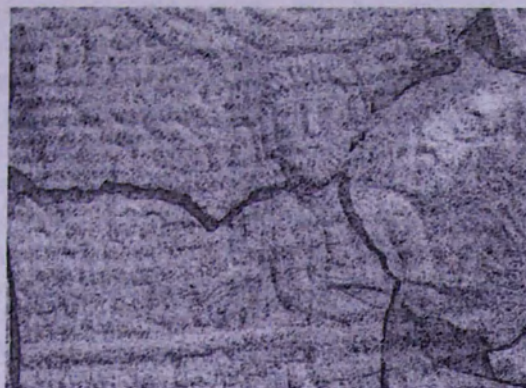
Նկ. 5 Թևակոր խաչքար, 1639թ., Խամշի վանք, այժմ էջմիածնում:

Նկ. 6 Խաչային-այգային հորինվածք օձ-վիշապներով հանդերձ,
XVII դ., Քանաքեռի սբ. Հակոբ եկեղեցի:

Նկ. 7 Հորթ տապանաքար, 1653թ., Վարդենիկ:

Նկ. 8 Հեծյալ օազմիկ, խաչքար, XII դ. վերջ. Հանդաբերդի վանք:

HAMLET PETROSSYAN

THE CROSS-STONE AND THE MEDIEVAL PERCEPTION OF MEMORY

Summary

The article is dedicated to the analysing of the specific phenomena of preserving memory through cross-stone-one of the most famous symbols of the Armenians. The article shows that the medieval perception of memory was nourished by the Christian idea of saving the souls from the one hand and from the other hand by the peoples imaginations of overcoming the death. The detailed analysis of sources, writings and pictures introduces that the cross-stone fulfills phenomena of memory through four complexes- stone, cross, letters and pictures. The cross-stone is introducing as an active complex directed to the future, which includes

- a) the tradition of cross-stone to report the desire for eternity,
- b) the cross-stone ability of a mediator and a wonder-working remedy "at the end of the times"
- c) the ability of letters and pictures to introduce memory.